

УДК 159.9: 37.034-053.2/.5

Світлана Заболоцька

УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНИХ ФОРМ ПОВЕДІНКИ НА ЕТАПІ ДОШКІЛЬНОГО ДИТИНСТВА

У статті розкриті психологічні умови формування моральних форм поведінки дошкільника, з'ясовані особливості впливу значущого дорослого, ровесника на процес становлення цього типу поведінки у дитини. Представлені результати формування моральних форм поведінки дітей в умовах дитячого садка та сім'ї.

Ключові слова: мораль, моральні форми поведінки, моральна свідомість, моральна сфера.

Упродовж останніх десятиріч посилюється інтерес педагогічної психології та педагогічної практики до проблем становлення моральної сфери особистості. Це пояснюється, з одного боку, особистісною орієнтацією, гуманізацією й демократизацією освіти як одного з пріоритетних напрямів її розвитку, а з другого боку, — об'єктивною необхідністю наукового обґрунтування місця і ролі морального виховання дітей у цілісному освітньому процесі. Причому, як зазначав К.Д. Ушинський: "Тільки особистість може впливати на розвиток і визначення іншої особистості, тільки характером можна формувати характер... Причини такого морального магнетизму приховані глибоко в людській природі" [14, с.123].

Став помітним відхід філософів, які віддавали данину в пострадянському просторі моральності, від своїх попередніх ідей. Інноваційною стала тенденція виведення моралі з-під опіки соціальності, що виражено тезою: мораль не соціальна за своєю природою, але соціальна у своїх формах. Її формотворення виявляється через соціальні відносини, особистісні стосунки, через соціальну діяльність і поведінку, а також санкціонується вона за допомогою соціально-психологічних механізмів. Сутність моральності не може бути однозначно задана суспільними інтересами, соціальними відносинами та міжособистісними стосунками. Постулюється ідея про природний, передсоціальний, духовний характер моральності. Специфіка моральності полягає в тому, що вона передбачає саморегуляцію поведінки, яка базується на відповідальності дитини і вимогливості її до себе [3, с. 314-315].

Мораль є однією з нормативно-регулятивних форм суспільної свідомості, яка впливає на суспільні, соціальні відносини, людські стосунки за допомогою принципів, правил, норм, законів, кодексів, приписів тощо. Проте, як зазначає автор, мораль психологічно відрізняється від права та звичаю духовною, автентичною, внутрішньоособистісною структурою мотивації [10].

Науковці розглядають моральний розвиток як центральний аспект особистісного становлення, що полягає у "присвоєнні", інтеріоризації людиною моральних норм, цінностей та ідеалів. У вітчизняній психології тривалий період основна увага приділялася не когнітивним, а моти-

ваційним смисловим аспектам морального розвитку, причому домінували два основні напрями: нормативно-зорієнтований і емоційно-зорієнтований. Моральний розвиток трактується як процес засвоєння суспільних норм або як розвиток здатності до емпатійної реакції на переживання іншого [5, с. 78].

На думку І. Беха, "мораль дитині спадково не передається, вона виховується" і емоційно-моральне удосконалення дитини залежить від вміння вихователя проникнути у внутрішній світ дитини через співпереживання [2, с.149-160]. Вищі регуляторні системи, до яких вони належать, формуються і розвиваються у процесі соціалізації особистості, що передбачає засвоєння і перетворення індивідом соціально-культурного досвіду. Моральна свідомість відображає ступінь асиміляції особистістю суспільної моралі. Розвиток моральної свідомості особистості розглядається як процес усвідомлення, засвоєння, прийняття людиною моральних норм та правил з метою подальшого перетворення їх у дієвий регулятор поведінки. Особливу увагу під час аналізу процесу морального розвитку психологи зосереджують на вивченні ідеї набуття людиною значень і смислів. У психології "значення" і "особистісний смисл" традиційно розглядаються в опозиції одне до одного, тобто, значення виступає носієм загального соціокультурного й історичного досвіду, а особистісний смисл як суб'єктивна інтерпретація цього значення в межах індивідуального досвіду.

Моральний розвиток дитини є самостійним і визначає спосіб поведінки людини відносно явищ суспільного характеру. Показником рівня морального розвитку є сформованість особистісних якостей, які виступають своєрідним сплавом мотивів і способу поведінки. Завдяки розвитку спонукальної сфери створюються можливості вирішення особистістю важливих для неї проблем. Водночас мотивація коригує поведінку загалом, викликає відповідні спонукання та породжує потреби, а прагнення задовольнити свої потреби змушує людину діяти.

Проблема становлення моральної поведінки особистості є однією зі складних проблем педагогічної психології, і хоч має постійний суспільний запит, але не має адекватного розв'язання. На сучасному етапі в науковій психології сконцентровані проблеми, вирішення яких спрямоване на забезпечення розвитку в зростаючій особистості моральних і духовних цінностей як найсуттєвіших в аксіологічній сфері людини. Тому й необхідне адекватне науково-психологічне вирішення проблем, пов'язаних з розвитком моральної поведінки як споконвічної засади людського існування.

Мета нашого дослідження – з'ясувати психологічні умови розвитку моральних форм поведінки дошкільників. Ми розглядаємо розвиток моральних форм поведінки особистості як інтегральний процес, що передбачає не тільки результат впливу соціально-економічних умов та цілеспрямованого виховання (як системи впливу суспільства на особистість з метою формування необхідних моральних рис), але і як здатність

особистості до усвідомлення моральних феноменів, моральної саморегуляції, морального самовиховання та реалізації їх у власній поведінці.

У психології поведінка розглядається як "спрямована на іншу людину активність особистості, особлива форма індивідуальної діяльності, пов'язана зі стосунками людей" [1, с. 52-73]. Власне, моральна поведінка виникає лише під час пошуку дитиною різних варіантів вирішення ситуації взаємодії за умови критичного, вибіркового ставлення дошкільника до правила. Моральне виховання не зводиться до забезпечення відповідності поведінки дошкільника вимогам суспільства. Якщо дитина діє відповідно до існуючих стандартів, лише відтворюючи правило, то в такій її поведінці ще немає власного морального ставлення. Навіть для дорослого мораль не може забезпечити і передбачити правил поведінки на всі випадки життя. Реальні життєві обставини різноманітні, неповторні, унікальні. Залежно від власного досвіду дитині доводиться щоразу заново розв'язувати різні проблеми.

Серед філософів, психологів, педагогів не існує загальноприйнятої точки зору щодо структури моральної поведінки особистості. Розглянемо деякі підходи в цій сфері. Так, О. Целікова [15] вважає, що моральна поведінка особистості структурно характеризується наявністю: ієрархії моральних цінностей; моральних уявлень; моральних поглядів; моральних переконань; моральних мотивів, що реалізуються у вчинках й поведінці, раціональні та емоційні елементи.

Поведінкова (регуляційна) складова моральної свідомості передбачає володіння такими здатностями: 1) реалізація особистістю моральних норм, ідеалів, принципів, звичок у поведінці, спілкуванні та діяльності; 2) моральний самоконтроль поведінки; 3) особистісне реагування на моральні аспекти поведінки іншого (підтримка, співпереживання, критика, осуд). Виразником моральної поведінки є сукупність дій, учинків та їх мотивів, що оцінюються на основі імперативу моральності. Тобто, моральна поведінка – це специфічний вид людської активності, який мотивується виключно моральними імперативами. Одиницею моральної поведінки (діяльності) виступає моральний вчинок.

Досліджуючи проблему виховання моральної поведінки, І. Мар'єнко [8] виділяє такі її структурні елементи: моральні уявлення; моральні поняття; моральні знання; моральні переконання; ціннісні орієнтації; інтерес до моральних проблем; моральні мотиви; моральні стосунки.

О. Бондаревська [4, с. 42-49] у моральній поведінці виділяє моральну свідомість та характеризує її складові, зокрема:

– нормативну, до якої належать моральні знання, моральні поняття, принципи, ідеї, що виражають вимоги суспільства до поведінки людей і які стали надбанням особистості;

– оцінну, до якої належать оцінка й самооцінка, ідейно усвідомлені оцінні критерії, що їх використовує особистість у практичній діяльності;

– регулятивну, до якої належать почуття, ставлення, переконання та інші компоненти свідомості, що здійснюють вплив на поведінку особистості.

На основі різних підходів вчених до визначення структури моральної поведінки особистості можна виділити такі загальні структурні компоненти, що характерні для кожного із підходів. До таких структурних компонентів моральної поведінки ми відносимо: 1) когнітивний (моральні уявлення; моральні поняття; моральні знання); 2) світоглядний (моральні переконання; моральні ціннісні орієнтації; ставлення, інтерес до моральних проблем); 3) емоційний (моральні почуття); 4) поведінковий (моральний мотив; моральні стосунки). Розподіл за групами структурних складових дуже умовний, тому що в реальних умовах ставлення особистості до оточуючих людей виявляється комплексно у взаємодії всіх компонентів. Фактично ці компоненти функціонують у моральній поведінці як єдине ціле. Але групування таким чином структурних компонентів моральної поведінки відповідає основним проявам активності особистості в певній діяльності (пізнавальній, трудовій, моральній, спілкуванні).

Моральна поведінка реалізується у моральних вчинках та діях, моральних ставленнях, моральних оцінках, самооцінках, моральних позиціях. У психологічному словнику [13, с. 494] вчинок визначається як свідомо дія, оцінювана як акт морального самовизначення людини, в якому вона стверджує себе як особистість у своєму ставленні до іншої людини, до себе самої, до групи або до суспільства, до природи в цілому. Вчинок є цілісним явищем, в якому в нерозривній єдності існують суб'єктивно-особистісні (мотиви) і об'єктивно-значущі (результати) елементи. Більшість психологів (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн та ін.) визначають моральну дію як одиничний поведінковий акт, пов'язаний з виконанням або невиконанням людиною своїх моральних обов'язків. Із сукупності таких актів складається моральна поведінка людини.

Розвиток моральної поведінки неможливий поза взаємодією з іншими людьми, оскільки дії навколишніх можуть сприяти реалізації її потенційних можливостей, але також і здатні блокувати цей процес. Проте, моральне становлення, стосунки і спілкування нерозривні. У процесі спілкування здійснюється обмін ідеями, інтересами, "передача" рис характеру, формуються установки моральної поведінки.

Особистість дитини формується у процесі постійних взаємин з іншими. Зокрема, О.Ф. Лазурський вважав, що "індивідуальність людини визначається не тільки своєрідністю її внутрішніх психічних функцій..., але й не менше її стосунками з навколишніми явищами" [7, с. 239]. Основою становлення моральних форм поведінки є спостереження за поведінкою дорослого. Засвоєння моральних норм відбувається на основі орієнтації дитини на інших людей, особливо на дорослих.

Другою важливою умовою засвоєння моральних норм є вимога дорослого до дитини у дотриманні цих норм. Не менш важливим є ставлення дорослого до тих чи інших дій малюка, його похвала, подяка чи, навпаки, покарання і незадовільна оцінка. Дуже важливо, щоб кожен моральний вчинок підкріплювався дорослим у формі подяки, схвальної

оцінки, позитивним вираженням емоцій дорослим, що за механізмом психічного зараження викликає також відповідні емоції у дитини.

Важливою умовою засвоєння моральних форм поведінки також є те, щоб дитину спеціально навчали так поводитися, щоб орієнтуватися на зразки моральної поведінки інших дітей та дорослих.

В розвитку моральних форм поведінки особистості слід враховувати співвідношення духовних засад, соціально-психологічних і психофізіологічних основ. Останні є органічними й пов'язані з функціонуванням нейрофізіологічної системи, особливостями перебігу вищої нервової діяльності. Свого часу І. Павлов зазначав, що поведінка людини зумовлена не тільки типом її нервової системи, а й обставинами її життя і діяльності [11]. Тобто, поведінка людини зумовлена не тільки природними властивостями нервової системи, але й тими впливами, яким піддавався й поступово піддається організм під час його індивідуального існування, тобто залежить від поступового виховання і навчання у найширшому розумінні цих слів.

На думку вчених (А. Маслоу, К. Роджерса, А. Менегетті та ін.), дії дитини відображають правду її буття, а процес соціалізації є початком формування моральної поведінки. Дитина навчається змінювати свою поведінку так, щоб вона відповідала прийнятним у культурі нормам. Це навчання відбувається частково цілеспрямовано, а частково завдяки природній тенденції до наслідування [12]. Тим самим особистість засвоює моральні поняття, уявлення, набуває сукупності звичок, у неї виникають упередження, бажання і потреби. Кожна з цих структур відображає особливості внутрішнього світу особистості та зовнішнього соціального оточення. Це значить, що в процесі соціального розвитку біологічні закономірності, зберігаючись, відступають на задній план, втрачаючи своє провідне значення. "Все в особистості, — писав Л. С. Виготський, — побудовано на родовій, природній основі і разом з тим все в ній умовне, тобто соціальне" [6, с. 155].

З метою обґрунтування психологічних умов формування моральних норм визначимо характеристики діагностичного апарату нашого експериментального дослідження. Зважаючи на те, що проблема становлення моральних форм поведінки в дошкільному віці вивчена недостатньо, ми здійснили комплексне емпіричне дослідження даного феномену. Для якомога адекватнішої і широкої постановки проблеми розвитку моральної поведінки дошкільника необхідно було з'ясувати тенденції саморуку і перспектив особистості як цілісності зі всіма проявами в розвитку моральної свідомості, моральних переживань і моральних форм поведінки зокрема.

Даний етап нашого дослідження полягав в аналізі концепцій та виокремлення структурних складових моральної поведінки. За допомогою тестових методик було визначено рівні та типи сфер проявів моральних форм поведінки у дошкільників. Отримані результати стали основою для створення Комплексної психолого-педагогічної формуваль-

ної програми "Психологічні умови формування моральних форм поведінки у дошкільників".

У результаті теоретичних узагальнень при співставленні рівнів вираженості сфер проявів моральних форм поведінки у порівнюваних групах дошкільників із результатами анкетування, співбесід з їх батьками щодо оцінки моральної поведінки та розуміння і дотримання моральних норм дітьми виявлявся взаємозв'язок між їх уявленнями про моральну поведінку і власною моральною поведінкою батьків та застосуванням покарань та заохочень за невиконання, або виконання моральних норм, що впливає на формування моральних форм поведінки у дошкільників.

Виділивши типи та рівні розвитку моральних форм поведінки, нами були сформовані контрольна та експериментальна групи, які взяли участь у формувальному експерименті. Виходячи з мети дослідження, ми поставили перед собою такі завдання: виявити на початку експерименту (перший зріз) рівень розвитку моральних форм поведінки в дошкільників контрольної та експериментальної груп, зокрема вивчити рівень розвитку моральних норм, проаналізувати вплив однолітків, батьків, вихователів на становлення моральних форм поведінки дошкільників, визначити рівень моральності батьків дошкільників, вивчити уявлення дошкільників про моральні якості; з'ясувати особливості психологічної структури моральних форм поведінки у дошкільників.

Експериментальне дослідження проводилося з метою перевірки висунутої гіпотези про те, що змістом моральних форм поведінки дошкільника є дотримання ним моральних імперативів (уявлення про моральні цінності, норми, ідеали, принципи), що сприймаються у нерозривній єдності з буттям іншої конкретної людини (молодшого, ровесника, старшого) та власним Я. Включають вони моральні дії та вчинки, моральну самооцінку та самоконтроль власної поведінки, оцінювання, переживання та особистісне реагування на моральні аспекти поведінки та дії іншого, піддатливість регулятивним впливам на моральні аспекти поведінки, моральну саморегуляцію, моральні позиції, моральні ставлення до батьків, родичів, вихователів, ровесників, молодших та незнайомих людей.

На формувальному етапі дослідження ми припустили, що психологічні умови розвитку моральних форм поведінки на етапі дошкільного дитинства полягають у забезпеченні раціонального усвідомлення моральних феноменів (норм, зразків поведінки, моральних ставлень, оцінок), що, як правило, повинні бути представлені в конкретно-образній формі, створенні умов для їх емоційного переживання та пошуку особистісного сенсу через співвіднесення із власним Я, а також в результаті апробації та реалізації моральних норм, принципів, цінностей у реальній поведінці.

Розробляючи систему заходів щодо реалізації поставлених завдань формувального експерименту, ми виходили з того, що у навчально-ігровій діяльності є багато можливостей, які можна використати для ак-

тивізації процесів формування навичок емоційної та поведінкової саморегуляції. Наше завдання полягало у тому, щоб наповнити психологічним змістом, при потребі переставити акценти в уже існуючих формах і методах освітнього процесу з метою активізації процесів формування моральних форм поведінки, а згодом і моральної сфери особистості в дошкільному віці.

У процесі проведення формуючого експерименту застосувати розроблену нами програму "Формування та розвиток моральних форм поведінки у дошкільників", що включала: а) тренінгові навчально-ігрові заняття з розвитку моральних форм поведінки у дошкільників; б) рекомендації вихователям щодо становлення моральних форм поведінки в умовах освітнього процесу; в) програму роботи з батьками з метою розширити їх уявлення про моральні форми поведінки та розширення досвіду ефективного формування їх у дітей.

Формуванню моральних форм поведінки у дошкільників сприяє організація та проведення спеціальної цілеспрямованої діяльності, зокрема, навчально-ігрової, яка передбачає психологічну корекцію та тренування зазначеного феномена. Застосування системи розвивальних і корекційних заходів до розвитку моральних форм поведінки у дошкільників створює сприятливі умови для їх особистісного розвитку.

Програмою передбачається поступове засвоєння учасниками уявлень про моральні форми поведінки, положень, які стосуються розвитку рефлексивної поведінки кожного дошкільника, з подальшим формуванням здатності усвідомлювати власну моральну поведінку та нести відповідальність за її дотримання. Ставилося завдання поступового засвоєння учасниками занять основних понять, положень, які стосуються розвитку рефлексивної поведінки дошкільника, з подальшим формуванням здатності усвідомлювати власну поведінку та нести відповідальність за її дотримання.

Досліджувані нами параметри мають динамічний характер, тобто вони можуть змінюватися залежно від того, в якому середовищі перебуває дитина та який виховний вплив на неї здійснюється. Це підтверджує наше діагностування дошкільників після проведення психокорекційних занять. Внаслідок впливу розвивально-психокорекційної програми відбувся розвиток моральних форм.

На підставі об'єктивних та суб'єктивних факторів оцінювання розвитку становлення моральних форм поведінки можна констатувати, що їх розвиток достовірно відбувся у дошкільнят експериментальної групи. Встановлено, що важливими умовами формування моральних форм поведінки у дошкільників є позитивний вплив з боку батьків та вихователів, саме їхнього схвалення та заохочення очікують діти. При цьому вплив на формування моральних форм у дошкільників достовірно пов'язаний з оцінкою батьками їх як більш моральних, що вказує на реалізацію цього розуміння дітьми у буденному житті, а не лише в умовах експерименту.

Отже, дошкільний вік є сензитивним періодом для засвоєння

моральних форм поведінки. Психологічними умовами розвитку моральних форм поведінки на етапі дошкільного віку є: забезпечення раціонального усвідомлення моральних феноменів, норм, зразків поведінки, ставлення, оцінок, що, як правило, повинні бути представлені в конкретно-образній формі, їх емоційного переживання та пошуку особистісного сенсу через співвіднесення із власним Я, а також в результаті апробації та реалізації моральних норм, принципів, цінностей у реальній поведінці.

Передумовою виникнення та засвоєння моральних форм поведінки виступають когнітивні, емоційні та мотиваційні чинники розвитку моральних норм дошкільника. Моральна поведінка повинна стати потребою дитини, лише тоді вона буде реалізуватися повною мірою і незалежно від ситуації контролю з боку дорослих. Рання і своєчасна психопрофілактика та психокорекція моральної поведінки у дошкільному віці передбачає активізацію суб'єкт-суб'єктної форми прояву особистісних передумов реалізації моральних форм поведінки. Ефективними виявилися такі прийоми, як: рольові ігри з подальшим аналізом морально-етичних ситуацій; обговорення ситуацій моральної колізії; використання казок з подальшим малюванням суперечливих ситуацій, що сприяє формуванню уявлень про моральні форми поведінки та емоційного ставлення до власної моральної поведінки та моральної поведінки ровесників і дорослих.

Проведене дослідження не вичерпує усієї глибини поставленої проблеми. Перспективи подальшої науково-дослідної роботи вбачаємо у вивченні впливу казкотерапії як умови формування моральної норми у дітей дошкільного віку.

1. *Ананьев Б.Г.* Общие вопросы социологической и психологической теории личности / Б.Г. Ананьев // Психология личности. – Т.2. – Самара, 2000. – С.52-73
2. *Бех І.Д.* Виховання особистості: навчально-методичний посібник І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – 149-160 с.
3. *Божович Л.И., Славина Л.С.* Переходной период от младенчества к раннему возрасту / Л.И. Божович, Л.С. Славина // Психологическое развитие школьника и его воспитание. – М., 1979. – С. 314-315.
4. *Бондаревская Е.В.* Бондаревская // Советская педагогика. – 1980. – № 1. – С.42-49
5. *Борышевский М.И.* Психологические особенности самосознания подростка / М.И. Борышевский. - К. : Вища школа, 1980. – 167 с.
6. *Выготский Л.С.* К вопросу о динамике детского характера / Л.С. Выготский // Собр. соч.: [в 6 т.]. – М. : Педагогика. – 1984. – Т.5. – 360 с.
7. *Лазурский А.Ф.* Избранные труды по психологии / А.Ф. Лазурский. – М.: Наука, 1997. – 446 с. (Серия: Памятники психологической мысли).
8. *Марьенко И.С.* Основы процесса нравственного воспитания школьников / И.С. Марьенко. – М. : Просвещение, 1980. – 183 с.
9. *Матвієнко О.В.* Основы виховання моралі у молодших школярів / О.В. Матвієнко. – К. : Стило, 1999. – 232 с.
10. *Москалец В.П.* Психологія релігії: посібник / В.П. Москалец. – К.:Академвидав, 2004.– 240 с.
11. Підготовка майбутнього вчителя до морального виховання учнів / авт.кол.: В.К.Демиденко. – К. : ІЗМН, 1996. – 204 с.

12. Психология личности. – Т.2. Хрестоматия / под ред. Д.Я. Райгородского. – Самара : Изд. Дом "Бахрах-М", 1999. – 544 с.
13. Психология. Словарь /под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат,1990. – 494 с.
14. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии : избр.пед.соч.: [в 2 т.] / К.Д. Ушинский. – М. : Педагогика, 1974. – Т.1. – С.354-385.
15. Целикова О.П. Нравственная целостность личности / О.П. Целикова. – М.: Наука, 1983. – 158 с.

Summary: revealed the psychological conditions for the formation of moral behaviors preschooler, clarified the impact of significant features of adult peers in the process of this type of behavior in a child. The results of forming moral behaviors of children in kindergarten and family.

Keywords: *morality, moral behaviors, moral consciousness, moral sphere.*